

ŠTÁHLAVY, okr. Plzeň-město, Plzeňský kraj

Archeologická naučná stezka Františka Xavera France v Kozelském polesí

Památky z pravěku až středověku

Význam: Ojedinelý soubor pravěkých a středověkých památek na malé ploše; připomenutí činnosti významného amatérského archeologa 19. století.

Historie: Kozelské polesí, rozsáhlý lesní komplex o rozloze téměř 40 km², se rozkládá východně od Starého Plzeňce. Svě jméno získal podle zámku Kozel, na němž jako zahradník působil v 19. století F. X. *Franc. Ten ve volném čase vyrážel do okolních hvozdů, v nichž jako první prozkoumal řadu významných nalezišť, a jeho zjištění se pak zapsala do dějin archeologie. Je zajímavé, že byt byl amatérem, přistupoval k *archeologickým výzkumům po technické stránce mnohem odpovědněji než většina tehdejších profesionálů. Francovu metodu výzkumů docenili archeologové v úplnosti teprve v průběhu posledních desetiletí, kdy byla publikována většina zbylé doku-

mentace z jeho terénních akcí (srov. →Bzí a Radkovice u Měčina).

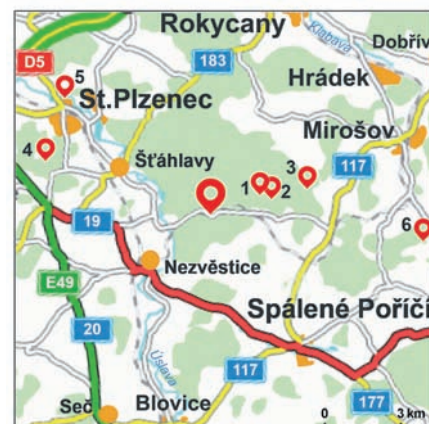
Jmenované polesí skrývá obraz krajiny, která se od pravěku po tisíciletí vyvíjela jako nedílná součást sídelní sítě. Teprve neklidné 15. století způsobilo zánik zdejšího osídlení a nástup lesa. Ten konzervoval terénní reliéf v archeologicky nesmírně zajímavé podobě: vedle sebe tu leží eneolitické *výšinné sídliště, mohylová pohřebiště doby bronzové a starší doby železné, zaniklé středověké *úvozové cesty, rybníky, pole a rýžoviště, pusté středověké *vesnice, *tvrziště, hradní zřícenina s *oblézacím táborem a pozůstatky po novověkých lesních řemeslech. To vše je možno dodnes objevit a pozorovat v jediném, velmi úzkém prostoru.

Nelze do jedné kapitoly vtěsnat všechny informace, které by si zasloužily být uvedeny; přednostně jsou

↑ Zbytky vstupního portálu a novodobý mostek přes příkop na hradě Lopata. Foto Z. Kačerová, 2014.

↘ Jedna z narušených mohyl na mohylníku Štáhlav-Hájek. Foto J. Mařík, 2014.

□ Plán lokality zaměřil J. Mařík; podle LLS snímku upravil D. Novák.

proto popsány památky související s naučnou stezkou pojmenovanou po F. X. Francovi. Většina zastoupených lokalit dodnes nese stopy jeho badatelského působení. Nacházejí se u nich naučné tabule (1–6), které mohou rozšířit údaje podávané v tomto textu.

Popis: Stezka začíná poblíž chatové osady v údolí Kornatického potoka, který byl kdysi zlatonosným tokem, jak dokazují blíže nedatované, patrně však středověké rýžovnické *sejpy (A) v okolí dnešní silnice. Od potoka stoupá cesta vzhůru ke zbytkům středověkého *hradu Lopata (3), ležícího na osamoceném buližnickovém skalním suku.

Tento skalní útvar byl osídlen již ve středním eneolitu, kdy zde stálo výšinné sídliště chamské kultury (srov. →Bzí a Radkovice u Měčina). Na jeho pozůstatcích, v nejvyšším bodě trojúhelného suku, byl kolem poloviny 14. století založen šlechtický hrad s okrouhlým *bergfritem ve východní části, hranolovou obytnou věží v jižním cípu a palácovou stavbou při severozápadní straně. Kamenné

destrukce středověkých staveb byly z velké části odstraněny při Francově výzkumu a odhalené zdivo podlešlo rychlé erozi. Dnes tak na skále, přístupné po dřevěném můstku, zbývá pouze několik částí kamenného *ostění vstupní branky, dílčí části zdiva a hluboká *cisterna na zadržování dešťové vody, vylámaná do skály.

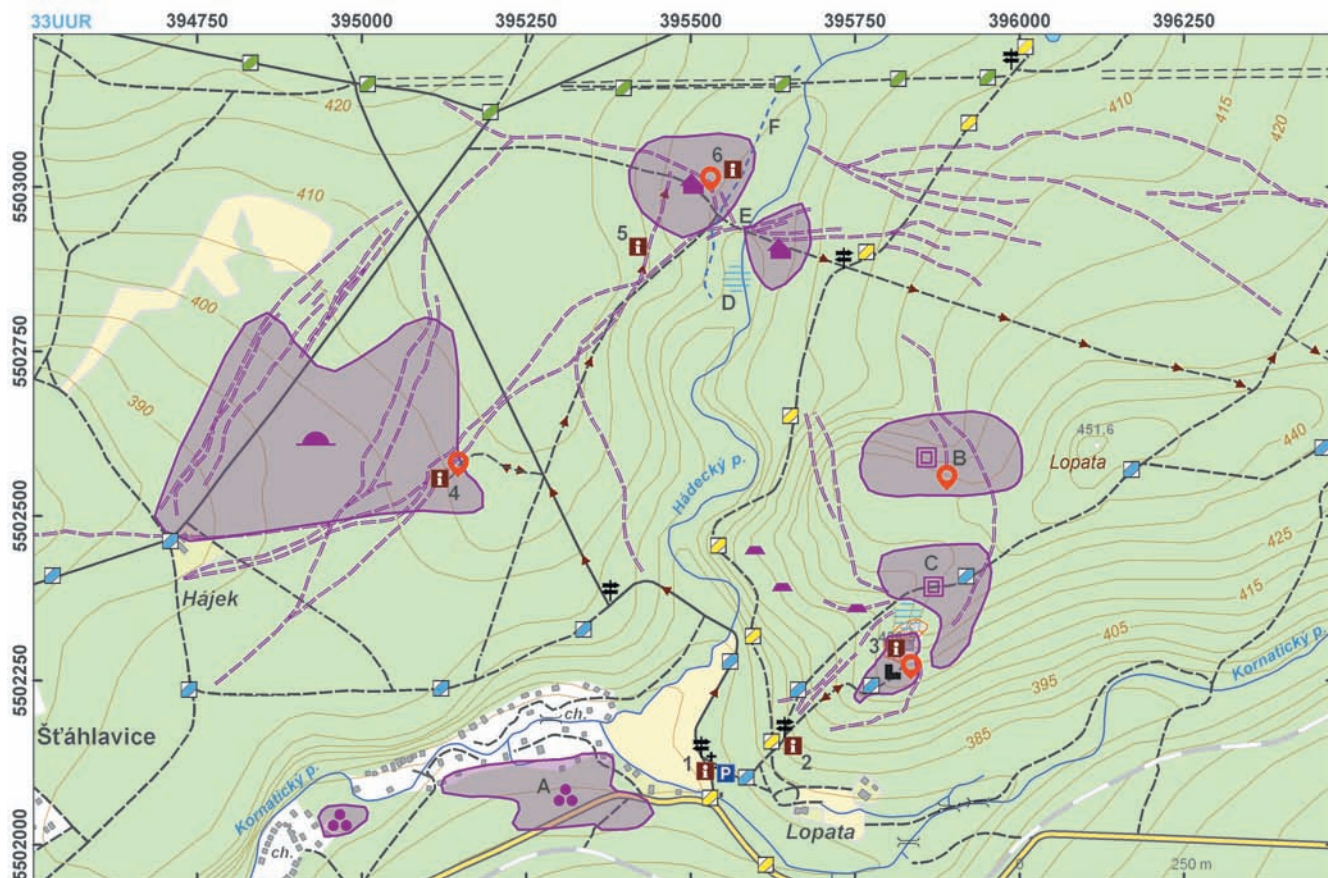
Hrad byl položen na široké ostrožně, opevněné *valem s dřevěnou hradbou a dvěma věžemi. Přístup do něj vedl původně po jižním úbočí svahu, z nějž se vstupovalo branou do spodní části hradu. Skrz toto nezbytné hospodářské zázemí se cesta stáčela k hradnímu jádru na západě, dále procházela schodišťovou věží a pokračovala po můstku hluboký příkop. Z Francova výzkumu pochází bohatý nálezový fond, obsahující mimo běžných předmětů i takové unikáty, jakými jsou pergamen s dopisem adresovaným Maršíkovi z Hrádku (majitel hradu do r. 1424) či obličejový pohár zdobený čtyřmi plastickými mužskými tvářemi.

Hrad zanikl poměrně záhy, při obléhání husitskými vojsky v l. 1432–1433. Vojska strany podo-

bojí měla v plánu hrad obývaný katolickým lapkou Habartem z Hrádku dobýt útokem. To se ovšem vzhledem k jeho kvalitnímu opevnění nepodařilo, a proto byl areál obléhán po celé čtyři zimní měsíce. Následně hradní posádka, nakonec již zcela bez zásob jídla, hrad sama podpálila ve snaze uniknout nepříteli. Dílo zkázy poté dokonalo obléhající vojsko, i když samotnému Habartovi se podařilo uniknout.

Dotčená dějinná událost zanechala v okolí hradu doklady ve formě pozůstatků obléhacího tábora a s ním spojených zemních prací. Jde o různé druhy palebných postavení pro těžké palné zbraně a *praky, stejně jako o pozice pro střelce z kuší či drobných palných zbraní. Zřetelné jsou také provozní a obytné objekty tábora (*polozemnice, kuchyně, jídelny, skladovací prostory, shromaždiště atd.). V neposlední řadě jsou zde zachována polní *opevnění (okopy, tarasy, příkopy, valy, násypy, podkopy apod.). Celý prostor obléhání tak lze rozdělit na část zázemí (B) a útočné zóny (C), čemuž odpovídá také nálezový fond: v zázemí byly objeveny běžné nástroje, součásti oděvu a keramické ná-

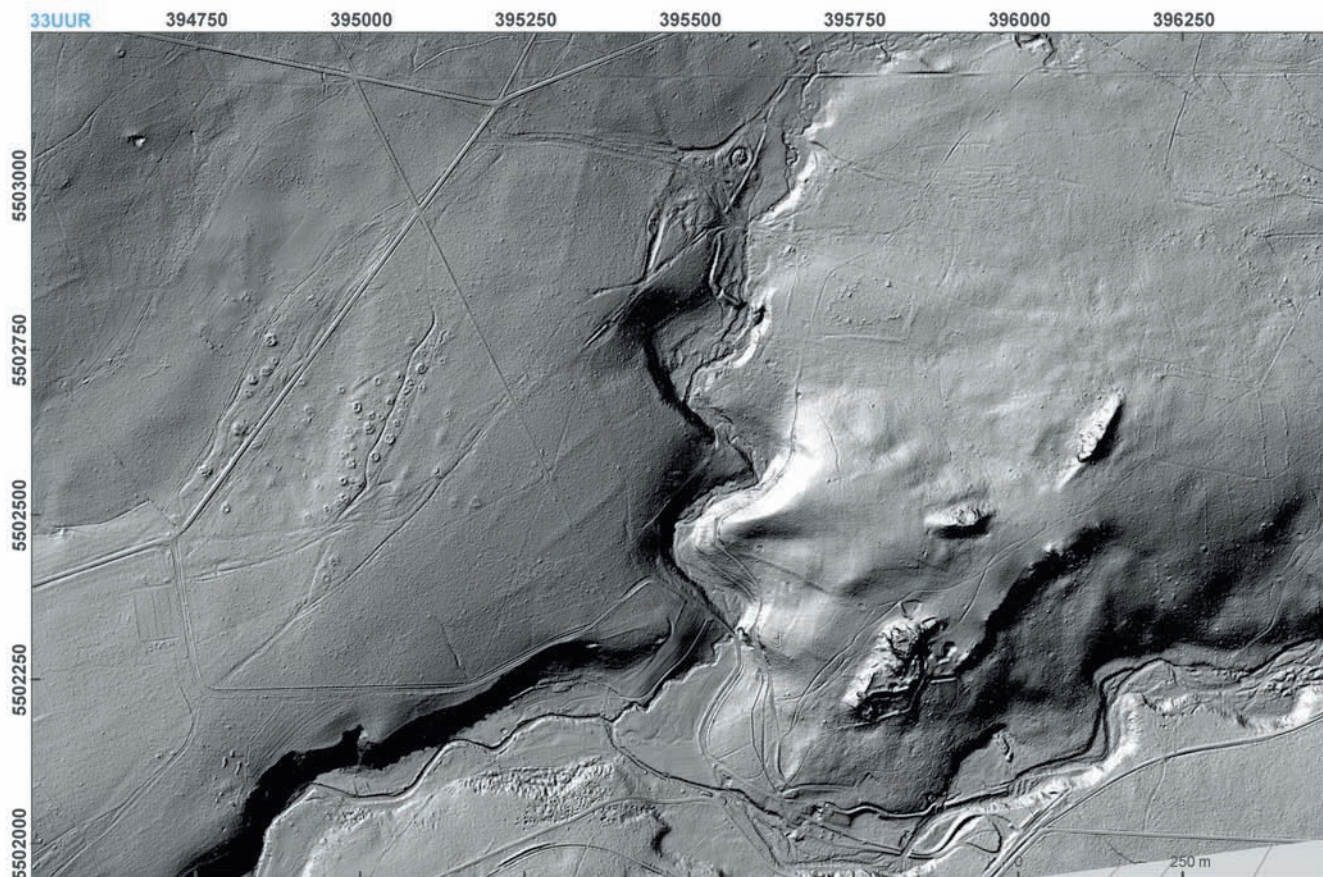
lezy (včetně kachlů z kamen), zatímco v útočné zóně se soustřeďovaly nálezy projektilů – šipek a kulí. Z jejich distribuce je možno podrobně rekonstruovat průběh samotného obléhání, a to až s ohromující přesností. Máme informace o tom, z jakých poloh, čím a kam vojáci stříleli, stejně jako víme, že tábor husitů byl ostřelován z hradu prakem, vrhajícího velké kamenné koule.

Směrem k západu překonává naučná stezka údolí Hádeckého potoka a stoupá k mohylovému pohřebišti Štáhlavy-Hájek (4). Na *mo-

hyníku, na němž byli zemřelí ukládáni od střední doby bronzové (větší *mohyly o průměru až 15 m, s dochovanou výškou až 2 m) přes mladší dobu bronzovou až do doby halštatské a laténské (menší objekty asi do průměru 2 m), bylo dosud identifikováno téměř 100 mohylových náspů. Drtivou většinu z nich prokopával Franc při svém působení na Kozlu a stopy jeho působení jsou na mohylách dodnes patrné; dokumentace, kterou Franc při svých výzkumech pořizoval, však byla na svou dobu neobvykle pečlivá.

Některé mohyly obsahovaly kamenné konstrukce, několikanásobné pohřby i druhotně uložené mladší žárové hroby. Byly vybaveny charakteristickými milodary, jako jsou keramika, bronzové *artefakty apod. Franc při výzkumu hromadil vytěžený materiál kolem samotných vkopů do mohylových náspů, čímž vznikly dnešní útvary, které svou podobou příliš neodpovídají původnímu tvaru mohyl.

Areálem mohylníku a dále směrem k severovýchodu se táhnou hluboké mnohočetné zářezy úvozových cest (5).

Jde o komunikace spojující někdejší vesnice Štáhlavice a Dolní Nestajov. Druhá ze jmenovaných vsí zanikla pravděpodobně během obléhání hradu Lopaty a v této souvislosti přestala být užívána také zdejší komunikační síť. Zajímavým faktem je, že středověká cesta respektuje uspořádání mohyl, a je tedy zřejmé, že pravěké mohyly představovaly v tradičním lidovém povědomí stále místo hodné úcty, jehož přímé narušování nebylo vhodné; takové chápání stojí v protikladu k systematickému ničení mohyl na přelomu

19. a 20. století. Některé z cest pravděpodobně i později užívali majitelé kozelského panství, kterými byli nejdříve Černínové a poté páni z Valdštejna.

Budeme-li se držet úvozů, po necelých 500 m dorazíme do prostoru, kde se údolí Hádeckého potoka mírně rozšiřuje a přetíná jej mohutná hráz zaniklého rybníka **(D)**. Výše po proudu, v místech, kde se úvozy ve svazích sbíhají do jediného bodu, se nalézá původní brod **(E)** přes tuto vodoteč. V této příhodné poloze leží zaniklá ves Dolní Nestajov **(6)**; zaniklý

Horní Nestajov se nacházel o necelý kilometr severněji. Dominantou Dolního Nestajova býval kruhový pahorek s tvrzí, obehnanou vodním příkopem a valem (tento celek je velmi dobře vidět na LLS snímku). Čirou náhodou byla tato středověká ves archeologicky zkoumána jako jedna z prvních u nás, a to díky tomu, že

↑ LLS snímek (stínovaný model) areálu. Data Kate-dra archeologie FF ZČU Plzeň; zpracoval D. Novák, 2014.

ARCHEOLOGIE A KRAJINA

Krajina je dnes v různých oborech lidské činnosti důležitým tématem. Zdůrazňuje se jako přírodní a společenské prostředí nutné pro život člověka, jako provázaný ekosystém živé a neživé přírody, kulturní dědictví a v neposlední řadě i jako estetická hodnota. Potřebu zachovat „krajinný ráz“ stanovují české zákony (114/1992 Sb.) i Evropská úmluva o krajíně, kterou v r. 2002 Česká republika přijala.

„Krajinná archeologie“ se vyvíjela od počátku 20. století (její označení je ovšem mnohem pozdější), a to především v Anglii, jejíž venkovská krajina je – na rozdíl od mnoha jiných evropských zemí – velmi dobře zachována. Náplní tohoto směru bylo původně mapování méně výrazných archeologických a historických (tj. stále funkčních) památek, zejména polí, cest a hranic pozemků. Tato činnost většinou probíhala v prostoru mimo archeologická naleziště, kterými se zabývala oficiální archeologie. Proto tedy šlo na počátku o směr pěstovaný především amatéry a v odborných kruzích opomíjený. I u nás byl nejvýznamnějším „krajinným archeologem“ poválečného období lékař, profesor Ervin Černý, který během 40 let systematické činnosti objevil a zmapoval na Dražanské vrchovině přes 60 zaniklých středověkých vesnic i s jejich *plužinami. Přesto, či možná právě proto (připomeňme přínos dalších amatérů v archeologii, jako např. F. X. *France a Č. *Rýznera) znamenala krajinná archeologie obohacení oboru jako celku, neboť pokládala méně obvyklé otázky, které oficiální archeologie do té doby zanedbávala. K takovým problémům patří např. ekonomika minulých společností, struktura sídel a vzájemné vztahy mezi člověkem a přírodou.

V dnešní době je téma krajiny do archeologie již plně začleněno. Krajinu archeologie vidí jako společenský prostor, jako prostředí, jemuž člověk dal určitý účel, a tento účel je třeba poznat a zasadit do širšího ekologického a společenského rámce. Společnost a příroda se vzájemně ovlivňují a v tomto procesu člověk tvoří „krajinu“, ať už materiálním, nebo symbolickým způsobem. Z tohoto pohledu není zásadní rozdíl např. mezi zídou na okraji pole, kterou člověk vystavěl rukama, a studánkou, kterou uctívá, protože v ní žijí nadpřirozené bytosti.

Krajina v dnešní archeologii představuje širší prostor života člověka, jehož části jsou provázány sítí vzájemných vztahů. Z tohoto prostoru již nejsou při studiu vylučovány výrazné areály typu sídliště, pohřebiště atd., naopak, jsou do něj integrovány jako jeho základní stavební prvky.

Jakožto soubor lidských výtvorů (*artefaktů) lze zaniklou krajinu zkoumat přímo, a to *archeologickým výzkumem budov, hrobů, cest, polí, míst těžby surovin aj. To však není jediná a většinou ani uskutečnitelná cesta, protože stará krajina se v našich podmínkách jen výjimečně zachovala ve větších a srozumitelných celcích. Archeologie proto používá i metody nepřímé, které umožňují rekonstruovat ráz zaniklé krajiny prostřednictvím jejich *ekofaktových vlastností. Např. z uhlíků z pravěkého

ohniště můžeme rekonstruovat druhovou skladbu okolního lesa, z pylu a zuhelnatělých zbytků rostlin lze odhadnout, kolik bylo v okolí polí, kdy proběhla kolonizace území a jaké druhy kulturních plodin se v daném období pěstovaly.

Téma krajiny v archeologii přineslo několik důležitých poznatků. Za prvé, dovedlo archeology k uvědomění, že prostor, v němž člověk sídlil, byl široký a celistvý. V minulosti neexistovala jen izolovaná sídliště a pohřebiště, ale i území mezi nimi, které bylo souvisle využíváno k hospodářským a dalším činnostem. Jejich pozůstatky je nutno archeologickým výzkumem systematicky hledat, protože právě v nich se mohou skrývat odpovědi na otázky, které nás aktuálně zajímají.

Za druhé, krajina je chápána jako kontinuum i ve smyslu časovém. Chování člověka lze mnohdy vysvětlit jen historickou kontinuitou (v přeneseném slova smyslu „paměť“) krajiny. Vzniklo-li např. na nějakém místě sídliště, muselo být časem v jeho blízkém okolí zřízeno i pohřebiště. Viditelné pohřebiště (zejména mohylové) zabraňovalo dalším generacím ve využití dané plochy jako zemědělské půdy, a naopak vybízelo k dalšímu pohřbívání. Jeho posvátný význam rostl a časem mohl vést ke zřízení svatyně a posléze ke stavbě kostela. Sídlíště u kostela se mohlo rozrůstat v tržní osadu a člověk potřeboval více půdy, což vedlo k odlesňování, v jeho důsledku k erozi půdy, poškození zemědělských ploch a hospodářským problémům. S podobnými příklady řetězení krajinných prvků archeologie pracuje neustále.

Představit si krajinu jako artefakt, který užívali lidé v minulosti a který užíváme dodnes, může být docela užitečné. Nelze se vyhnout tomu, že „pracovní“ stopy našeho užívání překrývají a ruší část stop předchozích použití, ale měli bychom se snažit, aby náš nejcennější artefakt byl i do budoucna ve všech ohledech použitelný. [mk]

F. X. Franc považoval pozůstatky nestajovské tvrže za pravěkou mohylu. Brzy zjistil, jakého omylu se dopustil, a výzkumu zanechal. Liniové zářezy tvořící na tvrzišti kříž jsou dílem právě tohoto výzkumu. Z jeho výsledků též vyplývá, že pahorek tvrže nesl pouze jednoduchou hrázděnou či roubenou věžovou stavbu a že k tvrzi přiléhal hospodářský dvůr.

Samotná ves Dolní Nestajov byla založena ve druhé polovině 13. století a zanikla, jak již bylo zmíněno, při obléhání blízkého hradu na počátku

15. století, což dokládají *archeologické průzkumy na lokalitě – konkrétně přítomnost spálenišť a nálezy *militarií. Vesnici tvořilo nejméně pět usedlostí, vymezených ploty a zídka-mi, které byly rozloženy po obou stranách potoka jižně od tvrziště. Stavby usedlostí byly dřevěné, někdy na kamenných podezdívkách a sporadicky se užívalo také cihel. Zajímavým útvarem je náhon (F), který se táhl od současného Neslívského rybníka kolem tvrziště až do spodního zaniklého rybníka. V prostoru vsi byly nalezeny

rovněž pozůstatky řemeslné činnosti, např. kovářská struska.

Krajina Kozelského polesí nabízí nezměrné bohatství archeologických památek, které vytvářejí velmi bar-

↑ Původní plán pravěkého mohylníku Štáhlavy-Hájek a zaniklé vsi Dolní Nestajov. Podle Franc 1906.

Σ Žijeme v krajině, kterou vytvořili naši předchůdci. Kruhový půdorys vesnice s kostelem v Kostomlatech pod Řípem (okr. Litoměřice) je středověkého původu. Foto M. Gajda, 1999.

vitý a celistvý obraz minulosti. Prostřednictvím naznačeného putování umožňují také plynout časem, který je v krajině vepsán. [dn, jm]

Literatura: Franc 1906; Anderle 1996; Šmejda 2003; Novobilský 2008; Metlička 2010; www_Štáhlavy. **Literatura k boxu:** Gajda 2000; Kuna a kol. 2004.

Navigační bod: N 49°39'49.91", E 13°33'23.41" (pod hradem Lopata); N 49°39'58.69", E 13°33'29.73" (vstup do obléhacího tábora od jihu); N 49°40'13.39", E 13°33'07.84" (zaniklá středověká ves Dolní Nestajov); N 49°39'59.45", E 13°32'49.05" (východní okraj mohylníku Štáhlavy-Hájek).

Přístup: Z doporučeného místa parkování u rozcestníku „Pod Lopatou“

po silnici na západ k rýžovníckým sejpům. Vrátit se zpět k informační tabuli 1, vyjít po naučné stezce ke zřícenině hradu Lopata a kousek dále po modré turistické značce k pozůstatkům obléhacího tábora. Opět se vrátit k výchozímu bodu a pokračovat po naučné stezce k informačním tabulím 4, 5 a 6. Od rozcestníku „Neslívský rybník“ se vrátit po žluté turistické značce zpět k místu parkování. Naučná stezka F. X. France pokračuje dále až do Kornatic.

Rizika: Terén v okolí zaniklé obce Dolní Nestajov může být po deštích podmáčený.

Okolí: [1] Milínov u Nezvěstic (PJ), mohylník Hádky: N 49°40'14.16", E 13°34'57.64" (2,0 km).

[2] Kornatice (RO), zaniklá středověká ves a tvrz Javor: N 49°40'23.99", E 13°35'30.78" (2,8 km).

[3] Kornatice (RO), tvrz Mydlná: N 49°40'22.91", E 13°36'30.42" (3,9 km).

[4] Starý Plzenec (PM), zřícenina hradu Radyně: N 49°40'51.79", E 13°27'54.32" (6,8 km).

[5] Starý Plzenec (PM), raně středověké hradiště: N 49°42'12.35", E 13°28'29.75" (7,3 km).

[6] Příkosice (RO), zřícenina hradu Homberk: N 49°39'14.65", E 13°40'21.65" (8,5 km).

↑ Kopie obličejového poháru nalezeného F. X. Francem při výzkumu hradu Lopata v r. 1887. Originál je nezvěstný. Foto R. Boček, 1995.

← Francova dokumentace situace a nálezů z jedné z mohyl střední doby bronzové na pohřebišti Štáhlavy-Hájek. Archiv ZČM v Plzni.

Archeologický atlas Čech

Vybrané památky od pravěku do 20. století

Archaeological Atlas of Bohemia

Selected sites from prehistory to the 20th century

Martin Kuna

a kolektiv:

Alžběta Danielisová, Dagmar Dreslerová, Jan Hasil,
Josef Hložek, Michaela Langová, Jan Mařík,
David Novák, Čeněk Číšecký, Zuzana Kačerová,
Eva Čepeláková, Judita Korteová, Dana Křivánková,
Petra Maříková Vlčková, Zdeněk Mazač, Jitka Říhová

Překlad resumé David J. Gaul

Revize překladu Zuzana Maritzová, Petra Maříková Vlčková

Vydal

Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.,

Letenská 4, 118 01 Praha 1

a

Nakladatelství Academia, Středisko společných činností

AV ČR, v. v. i., Vodičkova 40, 110 00 Praha 1,

s podporou programu NAKI Ministerstva kultury ČR

Redakce neperiodických tisků

(Archeologický ústav AV ČR, Praha) Filip Laval

Fotografie na obálce Zuzana Kačerová

Logo AMČR Petr Kincl

Obálka, grafická úprava, sazba a zlom Zdeněk Mazač

Tisk Těšínská tiskárna, a.s.,

Štefánikova 1828/2, 737 01 Český Těšín

Vydání druhé, 2015

Ediční číslo 11779

ISBN 978-80-87365-82-3 (Archeologický ústav AV ČR, Praha)

ISBN 978-80-200-2526-5 (Academia)

Objednávky – Orders – Bestellungen:

Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.,

Letenská 4, 118 01 Praha 1, Česká republika

Fax: +420 257532288, knihovna@arup.cas.cz

Knihu můžete zakoupit v síti knihkupectví Academia,

na www.academiaknihy.cz nebo v knihovně

Archeologického ústavu AV ČR v Praze.